

A felvilágosodás válsága és a másságtól való félelem*

Lev Kreft

Az alábbi írásban öt állítást szeretnék bővebben kifejteni.

1. A 20. századi értelmiségieket megfertőzte a rossz lelkiismeret, és ez a járvány azután öltött hatalmas méreteket, miután a totalitárius megoldások iránti lelkesedést fölvaltotta a csalódás. Habár az értelmiségieknek nem a megtörtént események miatt van rossz lelkiismeretük, hiszen a történelem perverz folyása miatt igazán nem tehetősek felelőssé, ennek ellenére a minden alapot nélkülöző lelkiismeret-furdalást is komolyan kell venni. Emiatt íródott ugyanis többek között az „Engedélyezett és tiltott dolgok”¹ hosszú listája, amely óva inti az értelmiségieket a felvilágosító buzgalomtól, arra az arany szabályra hivatkozva, miszerint az ész elvét követő tevékenységek elősegíthetik bizonyos irracionális és totalitárius viszonyok létrejöttét, és eredményük végzetessé válhat mind az emberre nézve, mind pedig a természet és isten szempontjából.²

2. A mai szélsőségek (melyeket tévedés lenne jobb- és baloldaliakra osztani)³ a hagyományokon alapulnak, bár gondolati háttérüket épp a felvilágosodás felvilágosult kritikájának főt említett eredményei adják. E kritika két megállapítása a mai szélsőségeket az intellektuális méltóság látszatával ruházza föl: az egyik megkérdőjelezi a haladás eszméjét, amely – úgy mond – lényege szerint terrorisztikus, gyakorlati következménye pedig az óriási csódtömeg, a másik pedig retteg mindenfajta „arché”-től mint egyesítő elvtől, amely lehetővé tenné, hogy a gondolkodás a létezőt a mikro- és makrokozmosz, az ember és a természet, a szabadság és a szükségszerűség közti harmóniaként foghassa föl és élhesse meg. A mássághoz való jog – ha a filozófia nyelve helyett a politika zsargonjában fogalmazunk – az emberi jogok alapvető elvévé vált, és mint ilyen, azok egyetemes és örök minőségének letéteményesévé lett.

* A ljubljani Békeintézet által 1996. március 22–24. között a politikai szélsőségekről, a külföldiekkel és a marginális csoportokkal szembeni gyűlöletkeltésről, valamint az ellenük irányuló erőszakról tartott nemzetközi konferencián, továbbá a Belgrádban 1997. május 17–19. között az interkulturalizmusról, fajgyűlöletről és idegengyűlöletről rendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadás szövege.

1 „The Don'ts and Be Carefuls”: „Engedélyezett és tiltott dolgok” – az amerikai filmeket cenzúrázó hírhedt Hays-Hivatal (1927) kódexe.

2 Leszek Kołakowski a castelgandolfi konferencián (1985) a felvilágosodásból eredő haladást egy háttorzongató metaforával érzékeltette, midőn ahhoz a káposztához hasonlította, amelyik a koncentrációs tábor kerítésénél nő, ahová az elégetettek hamuját hordták. A káposzta földje olyan jól meg van trágyázva, hogy nincs ideje gömbölyű, tömör fejet kialakítani, hanem csak óriási, különálló leveleket hajt szertelenül, ami miatt már nem is hasonlít az igazi káposztára.

3 Seymour Martin Lipset a centrum totalitarizmusának jelentőségét hangsúlyozta totalitarizmuselméletében, s ezzel különbséget tett a szélsőséges és a marginális nézetek között (Lipset é. n.).

3. Ezért állíthatja minden szélsőség, hogy csakis a különbözőség az, ami egyetemes, áthidalhatatlan és örök. Ebből kiindulva (e kiindulópontjuk közös néhány, elsősorban posztmodern filozófiai áramlattal) arra a végső következtetésre jutnak, hogy e különbségeket tiszteletben kell tartani, mert ellenkező esetben véres konfliktusok robbanhatnak ki miattuk. Elismerik, hogy a másságnak is joga van a létezéshez, de csak akkor, ha meg tudja találni a saját, a többiekétől jól elkülönülő életterét és idejét, ahol senkit sem zavar. Tehát egymástól különválasztott sejtvilágok. A szélsőségesek a tisztogatásokkal meg akarják szüntetni a különbözőségeket, mert azokat teszik felelőssé a világ minden bajáért.

4. Ha e gondolati és gyakorlati politikai irányzatot az első állításra vonatkoztatjuk, mely szerint az értelmiségeket indokolatlan lelkiismeret-furdalás gyötri, akkor az új szélsőségek létrejötte miatt nem hibáztathatjuk azokat, akik a fejlődés eszméjét lerombolták. Habár a fejlődés kritikusai a rossz lelkiismereten kívül más olyan forrásokat is fölfedeztek, ahonnan a szélsőséges viselkedés és a szélsőséges megoldások eredhetnek, ez még nem jelenti sem azt, hogy a felvilágosodás felvilágosult kritikája minden alapot nélkülözne, sem pedig azt, hogy e kritika az új szélsőségek létrejöttének fő oka lenne. Ami a szélsőségeket valóban szítja, ami képviselőiket halálra rémíti és erőszakba hajszolja, az az a feltartóztathatatlanul előrehaladó folyamat, melynek során a gazdaságok multinacionálissá válnak, a határok nélküli kommunikáció világa pedig multikulturálissá válik. Ez a felvilágosult értelmiségiek és az új szélsőségesek kritikájának közös tárgyát képezi, mivel mindketten a posztindusztriális termelés és a kései kapitalizmus egyesítő erejét veszik célba. Kritikai kifogásaik azonban más-más tőről erednek.

5. Szlovéniában a szélsőségek ma jó táptalajra találnak – ehhez egyébként megvannak a megfelelő hagyományok is. Félelmeinkről tanúskodik a folytonos hivatkozás arra, hogy kis nép vagyunk egy kis országban. Habár az ilyenfajta végletes szemlélet, amely nálunk minden szélsőséget a kicsiségünkkel igazol, már annyira elterjedt, hogy szinte észre sem vesszük, mint a levegőt, amit belélegzünk. Ezt két dolog is alátámasztja: a hagyományos antiszemitizmus, amely annak ellenére él, hogy Szlovéniában szinte csak mutatóban vannak zsidók, valamint az éppen szocializálódó és a társadalmi különbségekről első benyomásukat szerző mai fiatal generációknál tapasztalható idegengyűlölet és sovinizmus. Ennek ellenére a szélsőséges vélemények valószínűleg nem fognak domináns szélsőséges politikai mozgalommá válni, ha nem kapják meg ehhez a hagyományos értelemben vett értelmiség⁴ és a politikai bázis – a centrum – szélsőségeinek támogatását.

I.

Az az állítás, miszerint a rossz lelkiismeret az értelmiségiek tudatának szerves részévé vált, annyira szembeszökő, hogy nemigen szorul bizonyításra. Filozófiai eredetét kutatva a nyomok egészen Nietzscheig vezetnek vissza, aki oly sok későbbi gondolkodót ihletett meg. Természetesen előtte is akadtak olyanok, akik kételkedtek az Értelmennek és papjainak egyetemes és haladó szerepében, és létezett a felvilágosodásnak egy szolidabb és realistább változata is (különösen az angol filozófiában), az áttörést azonban minden bizonnyal Nietzsche jelentette. Nietzsche tagadta, hogy a modern tudomány által rendszerezett tudás az objektív valóság közömbös lenyomata lehetne, mivel a valóságot nem

⁴ A hagyományos értelmiség szerepéről és a posztiszocialista korszak ezzel kapcsolatos problémáiról lásd Močnik 1995.

lehet fogalmakkal megragadni. A *tragédia születése* című első, még ma is igen nagy hatású műve az ellen a *rendíthetetlen hit ellen* irányult, „miszerint az okság vezérfonalán haladó gondolkodás az élet legmélyebb szakadékaig is lehatolhat, s a létet nemcsak hogy megismeri, de megváltoztatni is képes” (Nietzsche 1986: 123–124). E gondolatmenet legvégén – ahogy azt Peter Dews megállapítja – ott találjuk Foucault „valóság-rezsimjeit”: „A valóság kölcsönös viszonyban áll azzal a hatalmi struktúrával, amely őt létrehozza és fenntartja, és a hatalom eredőivel, amelyek sugalmazzák és terjesztik”.⁵ Az effajta vélemények persze vita tárgyát képezhetik, tény azonban, hogy arra a „lélkiismeret-furdalásra” is vonatkoztathatóak, amely a 20. század történelmében mindaddig termékeny, a fejlődés és a haladás szerves hulladékával jól megtrágyázott talajra talált, amíg maga a fejlődés nem vált bomlófélben lévő hulladékká. A nyugati civilizáció még egyszer megmutatta erőszakos és irracionális voltát, ami szinte fölösleges is volt, hiszen a két világháború önmagában is elégséges és elviselhetetlen tapasztalat volt. Az értelmiségiek egyfolytában a nyugati kultúra és civilizáció alkonyát emlegették, és azt, hogy Auschwitz után lehetetlenség verset írni, s még hozzátették: mostantól fogva tilos bármiféle utópiába merülni, új szempontokkal előhozakodni, vagy különféle optimista terveket szőni. Mivel a baj nem jár egyedül, még azt is bebizonyították, hogy a történelem miatt részben az értelmiségiek tehetők felelőssé, mert nem ismerték föl idejében a totalitárius rendszereket, sőt fölszabadítóként ünnepezték őket, és valami naiv, irracionális elképzeléstől vezérelve a megváltás minden lehetséges módjával megpróbálkoztak, akárcsak a többi ember, akiket föllelkesített az az ígélet, hogy a földön vége szakadhat a sorozatos katasztrófáknak. A történelem angyalának tiszta tekintetében már nem a felvilágosult értelem tükröződik, mert (akárcsak Benjamin Klee-értelmezésében⁶) az angyal megtévelyodott, a szeme vérbe borult, és képtelen ellenállni annak a vad forgószelenek, amely egyre újabb és újabb katasztrófákba sodorja. Főleg annak a generációnak, amelyik egyszerre tapasztalta meg a saját bőrén a kommunizmust és a fasiszmust, és kezdetben még lelkesedett az egyikért vagy a másikért, mivel bennük látta a történelem rejtélyének lehetséges megoldását és az Értelem hírnökét a Történelemben; annak a generációnak, amelyik nem ismerte föl a veszélyt se az egyikben, se a másikban, sőt szellemének minden erejével vagy az egyik, vagy a másik védelmére kelt az elfogult és ostoba bírálókkal szemben – ennek a generációnak később, amikor a fasiszta totalitarizmus összeomlott, a kommunista pedig elveszítette minden varázsát, számot kellett vetnie magával, hogy miért nem ismerte föl a gonoszt. E számvetés eredménye általában az, hogy az ember bűnrészesnek találja magát. De mi okozta e tengernyi kínt? Az irracionális expresszionizmus – ahogy azt Lukács György és néhány német kollégája a náciizmus létrejöttével kapcsolatban állította? Vagy Marx megalapozatlan várakozásai – Marx egykori tanítványai szerint, akik azzal vádolták szellemi atyjukat, hogy a sztálinizmus az ő szülőte? Avagy az avantgárd, amely megsemmisítette a művészetet, és hozzásegítette a szocialis-

⁵ Peter Dews idézi Michel Foucault *Power/Knowledge* című könyvéből (Colin Gordon szerk., Brighton 1980, 133. oldal) – Dews 1988: 210.

⁶ „Van Kleenek egy *Angelus Novus* című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire és el akarja hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol *mi* események láncolatát látjuk, ott *ő* egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeilleszse, ami széttrőtt. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul úzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égisz előtte a romhalmoz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.” (Walter Benjamin: *Angelus Novus*. Bence György ford. Budapest: Magyar Helikon, 1980, 966. oldal.) (A ford.)

ta rezsimit ahhoz, hogy a kultúra és a civilizáció egyetemes újjászületése jegyében jöhessen létre?

Ez a „lelkiismeret-furdalás” véleményem szerint nem a tényekből táplálkozik. Még ha néhány értelmiségi és művész a rossz oldalon állt volna is egy ideig, még ha szinte valamennyi értelmiségi a történelem rossz oldalán lett volna is egy rövid ideig, sőt ha minden értelmiségi a rossz oldalon állt volna egész idő alatt – még akkor sem részesülhettek volna annak a hatalomnak a baljós dicsőségében, amelyet felelősség terhel a totalitarizmus megjelenéséért és térnyeréséért vagy a világháborúkért. Amint azt Lyotard az *Anima Minimában* írja, csupán a nyugati civilizáció egyik legfőbb jellegzetességéért voltak felelősek – azért az örökös válságért, amely e civilizáció egész létét és lényegét folyamatosan megkérdőjelezi. Úgy tűnik, a válság szüntelen szítása mára oda vezetett, hogy a civilizáció életereje kimerült.⁷ Jóllehet, ez nem most történik először, és emiatt még nem kell a francia posztmodern gondolkodás búskomor pesszimizmusával azonosulni. Valószínű, hogy az emberiség civilizációja egyszersmind az erőszak és a bűn forrása is. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy e civilizációért valójában egy Platon vagy a Történelem más szellemi fejedelmei viselnék a felelősséget.

Ezért a „lelkiismeret-furdalás” enyhén szólva túlzás. De mivel valós alap híján is létezik, és mivel most, az ezredvégen az értelmiség alapérzésévé vált, ezért a posztmodern ideológia egyik domináns formájának tekinthető. Ha az emberek bizonyos körülményeket valósnak tételeznek, akkor az úgynevezett (William és Dorothy Thomasról elnevezett, 1928-ban leírt) Thomas-féle tétel szerint e körülmények valóságossá válnak következményeikben, függetlenül attól, hogy a valóságban léteznek-e vagy sem. A „lelkiismeret-furdalás” következményei is kézzelfoghatóak lesznek, akármennyire légből kapott legyen is e rossz lelkiismeret oka. Az értelmiségiek viselkedését a tiltások és parancsok egyre bővülő listája szabályozza. Ne csinálj magadnak Istent hazug, álszemleli elvárásokból! Ne csatlakozz politikai mozgalmakhoz, vagy ha csatlakozol is, akkor mindig támadd őket, sohase támogasd! Ne bízz semmiben, amit magad nem tapasztaltál meg, sőt legjobb, ha magadban is kételkedsz! Elméleteidbe ne keverj egymástól eltérő minőségű dolgokat, hiszen a kultúrát, tudományt, politikát és gazdaságot külön kell választani egymástól, hogy a szellem ki ne szabaduljon a palackból! Ne szerepelj a televízióban, de ha már semmiképp sem tudod elkerülni, akkor viselkedj idétlenül, oda nem illően, egyébként a média kiszívja az agyadat! Ha olyan fából faragtak, hogy időnként optimista vízióid támadnak, azokat jól rejtse el, és óvakodj attól, hogy tudományos munkáidon érződjenek!

A szabályokat még hosszasan lehetne sorolni, de a lényege mindegyiknek az, hogy minden lehetséges szellemi, felvilágosítói tevékenységen szimbolikus átok ül. Az értelmiségi munkájának lényegét így lehetne összefoglalni: „Az értelem ihlette tevékenységek végzetesek az emberi nemre, a természetre és az isteni rendre. Ilyenek volt a múltban is, és óhatatlanul ilyenek lesznek a jövőben is.” Az Értelem fényes szemének rése a legmegfelelőbb hely, ahol az örök gonosz besurranhat a történelembe. Legyetek tehát elővigyázatosak! Bernard-Henry Levynek, némileg meghökkenvén saját filozófiai tételeinek következményein, el kellett ismernie, hogy elképzelhető: az értelmiség még a 2000. év előtt kihal (Levy 1987). Hiszen hogyan is élhetné túl az Univerzális halálát?

⁷ Ahogy azt Lyotard az *Anima Minimában* is kifejti, az ideálok eltűntek, és a permanens válság a végéhez közeledik: „A nyugati civilizációnak az antik, keresztény és modern hagyománytól örökölt eszméi szertefoszlottak” (Lyotard 1984).

II.

Mivel szeretném bemutatni, hogy ez az első ránézésre ezoterikus, intellektualista tévedés hogyan következett korunk általános szellemi irányzatából (miközben nem célom, hogy rejtett ok-okozati összefüggéseket fedezzek föl a szellemi mikroklima és a globális időjárás között), ezért elmesélem két évforduló és három nemzetközi konferencia fejleményeit. Az utóbbi tíz esztendőben két fontos történelmi évfordulóra került sor: a nyugati világ megszületését jelképező francia forradalom kétszázadik évfordulójára és Amerika felfedezésének mint a modern egyetemes világ hajnalának ötszáz éves évfordulójára. Ugyanebben az időszakban az ENSZ három konferenciát rendezett: Bécsben az emberi jogokról (1993), Kairóban a családról (1993) és Pekingben a nőkről (1995).

Ha Kantnak igaza lenne abban, amit az entuziazmusról állít, akkor az 1789-es francia forradalom valamennyi évfordulóján el lehetnének ragadtatva a modernizmus kristálytisztá forrásától, és attól, hogy az emberiség az egyetemesség, a tökéletesség és az örök béke állapota felé halad. Ehhez képest 1989 ennek épp az ellenkezőjéről, a képzelt forradalmi nagyság demisztifikálásáról, minden modernizmus terrorista voltáról és a civilizáció legmélyebb gyökereiben való kételkedésről szólt. A haladás ideáját, amely a francia forradalom által jelképezett valamennyi vívmány szempontjából kulcsfontosságú, elvetették mint az erőszak és a gonosz eszméjét, s ráadásul még azt is be akarták bizonyítani, hogy nem volt semmi eredménye, mivel fejlődés mint olyan egyáltalán nem létezik.

Amerika felfedezésének ötszáz éves évfordulója 1992-ben a mindent átfogó, egyetemes világ ünnepe lehetett volna, amelyben megszületett a pionír szellem, midőn létezésének kereteiből kitörve egy vad és csodálatos új világot hódított és szelídített meg. Ennek pont az ellenkezője történt, akárcsak 1989-ben: azt a pusztítást hangsúlyozták, melyet az az úgynevezett felfedezés okozott, amely valójában nem is volt felfedezés, hiszen közel s távol egyetlen olyan szűz terület sem volt, amit föl lehetett volna fedezni. Az úgynevezett felfedezést oly mértékben demisztifikálták, hogy az szörnyűséges tragédiává torzult, amelyben az apokalipszis lovasai száguldozva mindent megsemmisítettek, ami a természet és az ember egységét valaha is jelentette. Ezzel az európai egyetemesség és haladás valódi tartalmát fejezték ki, azaz a rosszat a maga végtelen embertelen alakjában.

Mindkét esetben az történt, hogy a történelem folyamatainak és erőinek rituáléját – ami az efféle évfordulók hagyományos szerepe – egyszerűen eltörölték, és a függöny mögül nem Óz, a nagy varázsló bukkant elő, hanem egy igazi rémpofa. A nyugati civilizáció eszméi, melyek valaha oly lelkesítőek voltak, a mindennapok illúzióinak alakjában kiszervekedtek, és a történelem réme immár mindenféle kozmetikázás nélkül viheti végbe szörnyű tetteit.

Az ENSZ három konferenciája közül az első – a bécsi emberi jogi konferencia – egy, a világfaluról, az emberiség ezen egyedüli és egyedülálló világáról szóló fesztivál szeretett volna lenni. Azonban tökéletes kudarcba fulladt. A szervezőknek még azokat az abszolút formális, semmitmondó iratokat és dokumentumokat sem sikerült elkészíteniük, melyeket általában már korábban össze szoktak állítani – hogy a bábeli toronyban folytatott eszmecsere ellehetetlenülését már ne is említsem. Habár az eredeti szándék dicséretes volt: kifejezni elégedettségünket az ENSZ-nek az emberi jogok érvényre juttatása terén elért hatalmas sikerei láttán, és nyugtázni, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata megszületése után csaknem ötven évvel betölti azt a szerepet, amiért létrejött, azaz a második világháború borzalmai után az egyetemes világrend általánosan érvényes kódexének a szerepét. Aztán a konferencia egy kicsit másképpen alakult, mint ahogy azt elképzelték. Bécsben ugyanis az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata a botránykő és a

céltábla szerepét játszotta. Támadták azért, mert középpontjában nem a mássághoz való jog áll, és az egyetemesség európai felfogását megvádolták azzal, hogy az erőszakos kolonializmus utolsó védőbástyája, és mindennek a tetejébe azt állították, hogy a világon minden – az emberi jogok is – az adott helytől és időtől függ. Minden, ami egyetemes – még ha az emberi jogokról van is szó –, az egyenlő a többiek és a más kultúrák elleni erőszakkal. Az európaiak, akik különösen nagyra voltak magukkal, még a kongresszus előtt megvitatták e nézeteiket, és elégedetlenek lévén a tanácskozás eredményeivel, tervezni kezdték, hogyan készíthetnék elő a talajt egy, a mássághoz való jogról szóló tervezethez, amely ugyanakkor nem csorbítaná az egyetemesség tekintélyét sem.

Ennek ellenére a következő, a kairói konferencia, amely a család szerepét tárgyalta, és amelyen még keményebben ütköztek össze az egymással összeegyeztethetetlen álláspontok, azzal a keserű tanulsággal szolgált, hogy a jelenkor valószínűleg leguniverzálisabb mozgalma a fundamentalizmus, amelynek alapján a konferencián egy platformra kerülhettek a muzulmán szélsőségesek és a katolikus konzervatívok. Ez ellen a védelmi vonal ellen a másik oldal hiába hozta föl minduntalan a felvilágosodás ismert szövegeit, mit sem használt. Amíg az első konferencián az egyetemességért folytatott sikertelen harcról volt szó, addig a másodikon a fundamentalizmus elleni tétova, látszatküzdésnek lehettünk tanúi.

A harmadik, a pekingi konferencia a nők helyzetével foglalkozott, s ezen belül Hillary Clintonnak mint a politikai feminizmus megtestesítőjének fölszentelésével, és Kínának az ENSZ oszlopos tagjaként való elfogadtatásával, függetlenül az emberi jogok ellen elkövetett valós és valószínűsíthető, aktuális politikai vagy hagyományosan kínai gaztettektől. A konferenciát sikerült megtartani azzal együtt, hogy a felszólalásokban valamivel több liberális kijelentés hangzott el, mint Bécsben. De még ez sem vitt sokkal közelebb azokhoz a hagyományos eszmékhez, melyeket hasonló alkalmakkor hangsúlyozni illenék. Annak ellenére, hogy elismertek néhány női jogot – egyetemesnek és minden egyedi kulturális hagyományon fölül állónak nyilvánítva őket –, a konferenciáról összességében az a benyomás alakult ki, hogy megalkuvó módon relativizálta a problémákat, mivel a női jogok amerikai *first lady*je szemet hunyt a kínai bűnök fölött.

Az évfordulók és a konferenciák arról tanúskodtak, hogy a felvilágosodás krízise nem csupán egy egyszerű, folyamatos szellemi önvizsgálat, amelyből az eszmék még megalapozottabban és hitelesebben kerülnek ki, mint azelőtt. Mára az emberek döntő többsége elvesztette a hitét abban, hogy a felvilágosodás eszméi előbbre vinnék az emberiséget. Azok, akik még mindig hisznek valamiféle univerzalitásban, kénytelenek elfogadni a kultúra relatív voltát, ha a nyilvánosság előtt legalább részben meg akarják őrizni hitelességüket.

Ez azonban csupán az értelmiségi viták közege, és a két blokk közti hidegháború utáni politika világa. A mássághoz való jogról folytatott vita relativista elképzeléseivel párhuzamosan a történelem eddigi legátfogóbb és legmélyebb világegységesítő folyamata zajlik. A posztmodern jelszóval élve persze kijelenthetjük, hogy „Anything goes!”, de ettől még a világpiacon mindenütt ugyanazok az áruk lesznek kelendőek. A különbözőséget, ami a világ sója és az emberi nem legfontosabb ismerve, fölmagasztalhatjátok, amennyire csak tetszik, de mindenütt az egyforma alakok, szokások, viselkedésminták és gondolatok változatlan jelenlétét fogjátok tapasztalni, ami minden olyannyira ünnepelet különbözőséget valamiféle néprajzi patológiává torzít. Egyesek nem esznek disznóhúst, mások kivágják a nők csiklóját, megint mások hallgatják, hogyan nő a fű – mindaddig, amíg ez nem zavarja a piac működését. Egyesek halálra kövezik a házasságtörőket, mások megölik a lány újszülötteket, s megint mások élve nyúzzák meg az áldozatukat – mindaddig, amíg ez nem fenyegeti az új világrendet. Undorító szokásaitokat

gyakoroljátok csak otthon, ha pedig akad valami olyasmitek, ami a nagy, közös piacon is jól eladható, akkor ide vele!

A mai szélsőségek ott kezdődnek, ahol az egykori szélsőségesek már lefektették saját hagyományuk alapjait. Igazolást és racionális támogatást pedig a felvilágosodás felvilágosult kriticismusának főnt említett eredményeiben találnak maguknak. Hogy mi juttatta őket a történelem színpadára? Mindenekelőtt a különbözőségtől való félelem, amit ez az új, globális egyetemesség szült. Az attól való félelem, hogy elvész a hagyományos identitás, és e félelmet már jól ismerte a tradicionális fundamentalizmus is. Fundamentalizmusnak pedig éppen azért hívják, mert retteg, hogy az egyetlen és mindenkire érvényes civilizáció erejével és hatalmával való találkozás nyomán fölmorzsolódik, szétperereg önnön fundamentuma.

A felvilágosult kritika két eredője – egyrészt a haladás eszméjének terrorista elképzelésként való lejáratása, és az a nézet, miszerint annak gyakorlati következményei nyilvánvaló kudarcba torkolltak, másrészt az egyetemes „arché”-től mint az egységesítés elvétől való félelem, ami minden létezőt a mikro- és makrokozmoszok közti összhang sivár egyformaságába börtönözne – a szélsőséget az intellektuális hitelesség látszatával ruhazza föl. Különbségek nélküli világ? Nem, a mássághoz való jog manapság az emberi jogok alapelve. Az egyén ezáltal szembeállhat a totális egységesítési törekvésekkel, és jogot formálhat rá, hogy más lehessen – ami némi vigasszal szolgál a számára. Ennek a vigasznak – amit senkitől sem tagadhatunk meg, hiszen a különbségek nélküli világ nincs igazán ínyünkre – megvan azonban a hátulütője. Ha egyetlen olyan felvilágosult, egyetemes és örökérvényű dolog sincs, amiről emberek módjára meg tudnánk állapodni, és ugyanakkor feltartóztathatatlanul magával sodor bennünket az emberiséget, a civilizációkat és a kultúrákat egységesítő folyamat, akkor a konkvisztádorok egykori áldozatainak nem marad egyebük, mint az a felismerés, hogy a győztesek már se a szentírást, se az isteni felsőbbrendűséget nem akarják rájuk tukmálni. Egyszerűen átlépnek minden határon anélkül, hogy egyáltalán szükségét éreznék bárminemű szellemi vagy politikai mentség keresésének. A mai világot átható egyetemesség nem felvilágosult, ezért létének nincs semmilyen racionális alapja. Sőt erre nincs is szüksége, hiszen a mássághoz való semmilyen jog nem képes már neki ellenállni.

Vagy mégis?

III.

A szélsőségekhez hozzátartozik tehát valamiféle szellemi méltóság, ugyanis a mai univerzalizmus gyakorlatának irracionálisára és embertelenségére figyelmeztetnek. Éppen ezért a szélsőségek létezéséért nem hibáztathatjuk egyszerűen a modernizmus és a felvilágosodás posztmodern vagy posztstrukturalista kritikussait. Végletességük oka pedig az, hogy a szélsőségesek a másságtól való félelemnek azt a fajtáját képviselik, amely retteg az Egyetemestől, hiszen az olyan pillanatban uralkodna el, amikor már semmilyen utópisztikus, transzcendens vagy metafizikai értéket és eszmét nem képvisel. A mai szélsőségek felfogása szerint csakis a különbségek valóban egyetemesek, tehát egymást kizáróak, áthidalhatatlanok és örökkévalóak. Egykori univerzális elveik – néhány olyan szempont ellenére, amely kétségtelenül összefüggésben van a szélsőségek és a totalitarizmusok hagyományos repertoárjával – mára elvesztették életerüket. A náciizmus meg volt győződve róla, hogy a németek – a Faj – bizonyos nemzeti-faji egységiséget megtestesítő *univerzális emberi lények*, akik emiatt minden más emberi lénynél magasabb rendűek, és a többi nép engedelmességgel tartozik nekik. A kommunisták abban hittek,

hogy a proletariátus olyan Osztály, amelynek egyetemes emberi küldetése van, és ezért mindent, ami nincs összhangban ennek az Osztálynak az érdekeivel, el fog sodorni és eltüntet majd a történelmi törvényszerűség. A mai szélsőségesek a fejlődéstől és az értelemtől való félelemből indulnak ki – ez közös bennük más eszmei áramlatokkal –, és arra a következtetésre jutnak, hogy a különböző minőségeket nem szabad egymással összekeverni, nehogy emiatt véres konfliktusok robbanjanak ki. Az egyre nagyobb teret nyerő egységesítési folyamat ellen vészterhes jóslatokkal harcolnak. Multikultúra? Igen, igen, de ha egy kicsit is túlادagoljátok az idegen összetevőket a nép eredeti kultúrájának rovására, akkor a társadalom egy pillanat alatt a sokszínű kultúrák színtere helyett az öldöklés és egymás üldözésének terepévé válik. Türellem? Hát persze, a türellem azok erénye, akik kihálásra vannak ítélve, mivel nem képesek harcolni saját identitásukért és kultúrájukért. Ők azért türelmesek, mert a mások irántuk való türelme az egyedüli reményük a túlélésre, hisz önmagukon már képtelenek segíteni. És ha valaki azt hiszi, hogy az effajta érvek nem ütnek meg egy átlagos nyugati vita szintjét, akkor olvassa el Platón *Gorgiasz* című dialógusát (Platón 1984, I: 515–557). Abban Szókratész azt állítja, hogy a kegyetlen, erőszakoskodó zsarnokok tulajdonképpen sokkalta szerencsétlenebbek saját alattvalóiknál, akármennyire szenvedjenek is ezek a zsarnoki uralomtól, akár-hogy sanyargatják, kínozzák, gyilkolják is őket. Nincs annál rosszabb, mint ha valakinek ártasz, de a legrosszabb az, ha emiatt nem büntetnek meg – ezért a zsarnok szerencsétlenebb saját áldozatánál. Ez elég merész gondolatmenet, és habár tudjuk, hogy Szókratész Platón véleményét közvetíti, ez nem változtat azon a meggyőződésünkön, hogy sem magában a műben, sem rajta kívül nincs senki más emberfia, aki ezzel egyetértene. Még ma is jobban beleillik a boldogságról alkotott elképzelésünkbe az, ha másnak okozunk bajt, mintha magunk szenvedjük el – nem mintha szólna emellett bármilyen nyomós érv. Van Creveld, mint az állam által ellenőrzött katonai hatalomról szóló Klausewitz-féle doktrína ellenzője nyíltan a nevéen nevezi a dolgokat, melyekre a *Gorgiaszban* Szókratész beszélgetőtársai csak távolról utalnak: a jelen és a közeljövő háborúit a különbségek fölszámolásáért fogják megvívni, és az embereknek semmilyen különösebb okra nem lesz szükségük a kiirtásukhoz. Ugyanis akár beismerjük, akár nem, a mi fajtánk hihetetlenül élvezi a háborúsdit, és indoknak vagy ürügynek megfelel neki bármi, ami csak eszébe jut.⁸

A szélsőségesek hangsúlyozzák, hogy minden másságnak joga van létezni, természetesen csak akkor, ha megtalálja a maga kizárólagos helyét és idejét, és föltéve, hogy a maga kis mikrokozmoszában a többitől jól elszigetelődik, s mindezt azért, hogy ne történjen ki újra az erőszak, a mindenki harca mindenki ellen, amely csak a harcoló felek egyikének teljes megsemmisülésével, a színről való letörlésével végződhetik. A szélsőségesek szerint a felvilágosultak által kívánt örök békét két úton lehet elérni. Az egyiket az egymástól hermetikusan elzárt kis világok egymás mellett élése jelenti, a másikat a mindenféle különbség végleges kiirtásáig tartó harc, melynek során csupán a legerősebb, a túlélésre leginkább alkalmas variáns marad életben.

IV.

Ha a szélsőségek ideológiájának fejlődését kapcsolatba hozzuk első tézisünkkel, miszerint az értelmiségieknek többé-kevésbé megalapozatlan lelkiismeret-furdalásuk van, akkor nem juthatunk arra a következtetésre, hogy az új szélsőségek létrejötte miatt a

⁸ Van Creveld 1991: különösen 192–228, illetve az utószó a háború jövőjéről.

haladás és az egyetemesség eszméjének lerombolói hibáztathatók. A kritikus értelmiségiek megalapoztak olyan dolgokat, amelyek szélsőséges viselkedésre is alapot adhatnak, és tettek néhány olyan megállapítást, amelyeket a szélsőségesek a maguk hasznára fordítottak. Csakhogy az ezekkel a gondolatokkal való (vissza)élés önmagában semmit sem bizonyít, főleg nem a felvilágosodás felvilágosult kritikájának a megalapozatlanságát, s még kevésbé azt, hogy éppen ez a kritika a mai szélsőségek létrejöttének legfőbb indítéka. Hogy mégis mi hozza létre a szélsőségeket, és mitől lesznek úrrá rajtuk a „tisztagatásnak” nevezett gyilkos indulatok? A világ és a gazdaság multinacionálissá válásának feltartóztathatatlan folyamatától, amely mára a korlátlan kapcsolatok és a globális egység megteremtésének szakaszába jutott. A felvilágosult értelmiségiek és az új szélsőségesek kritikájának tárgya közös, mivel mindkettő a posztindusztriális folyamat és a későkapitalista változások egységesítő folyamatát veszi górcső alá. Csakhogy ebből más-más következtetésre jutnak.

És mi lenne, ha egyszerűen félretolnánk a felvilágosodás és a modernizmus kritikáját, és folytatnánk a fejlődést úgy, mintha ebben a véres 20. században semmi különös sem történt volna? Válaszul idézek néhány gondolatot Daniel C. Dennett *Darwin veszélyes eszméje* című könyvéből, ettől a rendkívül érdekes, a kognitív pszichológiával foglalkozó tudóstól, aki emellett az ember árnyékszemélyiségének a kutatásával is foglalkozik:

Még sok mindent meg kell tanulnunk. A modern világ fenyegetett kultúráiban valószínűleg a nem eléggé megbecsült igazságok tárháza rejtőzik, olyan képek sokasága, melyek az idioszinkretikus történelem eónjain keresztül képesek voltak megőrizni apró részleteiket, melyeket tanulmányoznunk kellene és megőrkítenünk, mielőtt eltűnnek, mert hasonló velük a helyzet, mint a dinoszauruszok génjeivel – amelyik egyszer elpusztul, azt már soha többé nem lehet rekonstruálni. Várható, hogy az effajta tiszteletadással elégedetlenek lesznek azok, akik piedesztálra emelik a múlt emlékeit. Én az emlékek iránti tiszteletemet azzal fejezem ki, hogy figyelmesen – bár nem áhítattal – tanulmányozom őket. De sokan vannak olyanok, akik mindazt, ami nem egyezik meg hajszára az ő véleményükkel, a személyük elleni támadásnak, kibírhatatlan fenyegetésnek fogják tartani. Nem szabad alábecsülnünk azt a szenvedést, melyet az ilyen konfliktusok okoznak. Szeretett örökségünk vonásainak eltorzulását vagy eltűnését látni olyan fájdalom, amelynél kevés nagyobb szenvedés létezik, s amelyet csak a mi fajunk képes átélni. Pedig ezen kívül nincs értelmes alternatívánk, és azokat, akiknek a látomása azt sugallja, hogy ne legyenek meg békében a többiekkel, karanténba kell zárni – a legkevesebb fájdalmat és kárt okozva nekik eközben –, de esetleg nyitva hagyhatnánk a számukra néhány kiskaput, hátha megtetszik nekik valamelyik... És akkor mit mondjunk a mi híres vallási hagyományainkról? Természetesen meg kell őket őrizni, akár csak a nyelvünket, népművészetünket, viseleteinket, szokásainkat, műemlékeinket. Az állatkertek a fenyegetett fajok egyre lenézettebb menedékhelyeivé válnak, de legalább menedékhelyek, amelyek megőrzik a pótolhatatlan fajokat. Ugyanígy van ez az örökségünkkel is (Dennett 1995: 519).

Ezzel elérkeztünk Szlovéniához, a posztkommunizmus egyik közép-európai menedékhelyéhez, ahonnan vezet talán egy-két kiskapú a neoliberais civilizációba. Ezek a kiskapuk elég elfogadhatóaknak tűnnek, és a kiskapuktól berzenkedő szélsőségek miatt az alkalmazkodásra képtelen, öröklött dinoszauruszi gondolkodásmód a felelős. Tetszik bár, avagy nem, de Dennett intellektuális cinizmusát – amely minden, nem globális kulturális sajátosságot (melyről az emberek már lemondtak, mivel nem élők) a múzumba vagy (ha az emberek nem tudnak megválni tőlük) az állatkertbe küldene – azzal semmiképp sem vádolhatjuk, hogy tévesen ítélné meg a valós helyzetet.

V.

Az új extrémizmusok Szlovéniában jó táptalajra lelnek, hiszen szélsőségek nálunk korábban is voltak. Annak folytonos hajtogatása, hogy kis nép vagyunk egy kis országban, a félelmünket tükrözi, amit kollektív agorafóbiának vagy kollektív klausztofóbiának is nevezhetnénk. A szlovén szélsőség képviselői azok közül kerülnek ki, akik legszívesebben egy rezervátumban élnének, hiszen meg vannak róla győződve, hogy nem lennének képesek hozzászokni a dzsungelben való szabad élethez. Érveik többségét a másik oldal képviselőinek naiv optimizmusából merítik, akik a dzsungel egyszerűségének szépségét úgy akarják bebizonyítani, hogy festői színekkel ecsetelik, amint ott az erősebbek megeszik a gyöngébb és kevésbé alkalmazkodóképes fajokat. A globális világba integrálódás ilyen lelkes akarása valóságossá teszi a szlovén identitás fenyegetettségét. Annak a formulának a kritikátlan elfogadása, amely a fejletlen demokráciával rendelkező és gazdaságilag elmaradott országoknak azt tanácsolja, hogy tartsanak többpárti szabad választásokat, és vezessenek be szabadpiaci viszonyokat, és akkor majd beköszönt náluk a jólét és a boldogság, ennek az elfogadása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szlovén extrémizmus egy sajátos fajtája annyira általánossá vált.

Hogy ezek az állítások ne tűnjenek túlzásnak, hadd említsem meg még a közvélemény másik két jellemzőjét. Az egyik a hagyományos antiszemitizmus a zsidók elenyésző száma, majdhogynem hiánya ellenére,⁹ ami minden történelmi korban és minden politikai irányzat idején létezett. Az antiszemitizmus e fajtájának esetében nem egy etnikai vagy vallási csoport konkrét jelenléte ellen irányuló fajgyűlöletről van szó (habár ott, ahol a zsidók, még ha nagyon kevesen is, de megmaradtak – mint Prekmurjén¹⁰ –, például az első világháború végén és a magyar forradalmi események idején az antiszemitizmus rasszista erőszakká fajult), hanem inkább egyfajta, meglehetősen absztrakt formában megnyilvánuló xenofóbiáról – amikor is az együtt élő emberek egy csoportját a többiek idegennek nyilvánítják. Ez a forma még jobban megvilágítja, miről is van szó valójában: a különbözőségtől és a másságtól való félelem tiszta kifejezőmódjáról, a konkurenciától való rettegésről, és az attól való szorongásról, hogy *Mi* nem leszünk képesek győztesen kikerülni a *Többiekkel* való szembesülésből. Ez a „tárgytalan” antiszemitizmus a nyolcvanas években már szinte teljesen feledésbe ment, mígnem aztán újra fölmerült a tudatalattiból, először egy egyetemi lap antiszemita cikkében, később pedig a közvélemény-kutatások eredményeiben, ahol az egyes népek iránti ellenszenv skáláján a zsidók a második helyet foglalták el az egykori jugoszláv (és elsősorban szerb) honfitársak mögött. Jóllehet, e kétfajta, a délieket és a zsidókat célpontnak tekintő idegengyűlöletnek nem közösek a gyökerei. A Balkán-ellenes xenofóbia és a sovinizmus a szélsőségek olyan fajtája, amelyre bizonyos atavisztikus momentumok is jellemzőek. Éppen így a hagyományos antiszemitizmus régen egyeseknél a katolikusoknak a zsidókhöz és a judaizmushoz való viszonyulása által maradt fent, másoknál az idegen tulajdonosi és piaci konkurencia elleni gyűlölet, valamint a „zsidó bolsevizmustól” való félelem által, megint másoknál pedig a jelképes nagytőkések iránti „forradalmi” gyűlölet révén. A nyolcvanas-kilencvenes években e tradicionális összetevők mellett azért is idegenkedtek tó-

⁹ Az antiszemita jelenségek körébe tartozik az is, hogy a zsidó szót a szlovén szótárban „júdai”-ra (*ez a szinonima nem létezik a magyarban – a ford.*) változtatták, mert, úgymond, a „zsidó” valami sértőt jelent, míg a „júdai” a népet jelenti.

¹⁰ A szlovén Muramentén.

lük, mert túl nagy és titokzatos hatalmat tulajdonítottak nekik, és mert azt tartották róluk, hogy bármiféle represszív asszimilációs törekvésnek képesek ellenállni. Az antiszemitizmus később az új egyetemességtől és az idegenektől való félelem jelképévé is vált (ezek ki akarják sajátítani maguknak a mi szent földünket), továbbá a külföldi termékektől való ódzkodássá (ezek koldusbotra juttatják a munkásainkat), valamint a más kultúráktól való idegenkedéssé (ezek bekebelezik, sőt talán el is pusztítják a mi saját, a szívünknek oly kedves kultúránkat). Mi a Balkánról szeretnénk eljutni az Orient expresszel Nyugatra, hogy bebizonyítsuk nekik – mi már régóta rendelkezünk érvényes úti okmánnyal. Ezért egyre azt szajkózzuk, hogy bennünket egészen más fából faragtak, mint egykori balkáni honfitársainkat, akiket lenézünk és utálunk. Csakhogy az úti készülődés közben fölmerül bennünk egy zavaró gondolat. Vajon nem esünk-e át a ló túlsó oldalára? Vajon nem valami hétrpróbás gazemberek várnak-e ránk a végállomáson, és ez az egész vajon nem valami új összeesküvés-e, csapda, csak ezúttal nem abból a primitív fajtából, amiben eddig volt részünk? A dzsungel után talán valóban menedékre találunk, de megeshet, hogy egy világcirkusz porondjára löknek bennünket, ahol az egyetemes gladiátorshow-ban mi leszünk az emberáldozat?

A másik bizonyíték arra, hogy Szlovéniában a szélsőségek mély gyökeret vertek, az annak a generációnak az idegengyűlölő és sovíniszta gondolkodásmódja, amelyik éppen az intenzív szocializáció, tehát az ún. „pubertás” korában van, amikor az egyénben tudatosodnak a társadalmi különbségek. A múltban ennél a populációnál hozzászoktunk az uralkodó ideológiához való opportunistá viszonyhoz, sőt a gondolkodásmódjukból következtetni lehetett arra, hogy milyen nézeteket vall a többség. Így a hetvenes években ez a populáció fejezte ki az optimista jövőképet, és minden szempontból „Tito fiai” voltak, a nyolcvanas évekre pedig belőlük lett a szabadelvű ellenzék. A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején a fiatalság gondolkodásában megjelent a sovínizmus. Vajon következtethetünk-e ebből arra, hogy az általuk képviselt meggyőződés egybevág a tőlük elvárt, a fennálló társadalmi autoritás által is diktált magatartással? Érdekes, hogy a következő korcsoportban – amelyet a generáció egy részénél egy új társadalmi szerep, a tanulás dominanciája jellemez – ezek a sovíniszta nézetek már megszeliődnek, türelmesebbé válnak. Ebből még akár azt a következtetést is levonhatnánk, hogy a sovíniszta és más népek ellen gyűlöletet szító szemlélet a társadalmi közvélemény számára elfogadható, miközben a világklíma sokkal jobban kedvez azoknak a nézeteknek, amelyek a különbségektől/különbözőségektől „elvonatkoztatnak”.

Annak ellenére, hogy az extrémizmus nálunk már otthon érzi magát, elég biztosan megjósolható, hogy nem válik uralkodó politikai mozgalommá, hacsak nem siet a segítségére a politikailag hozzá közel álló centrum szélsőségsége vagy a hagyományos értelemben vett értelmiség. Amikor kommunista elődjének (szocialista öngazgatás + egyesített munkaszervezetek) bukása után kiderült, hogy a posztoszocializmus „leninista” formulája (piaci verseny + többpárti választások) sem teremt mindenki számára jólétet, akkor a centrum előállt a maga szélsőséges tervével: az egyetlen megoldás az, ha minden áron és minden lehetséges eszközzel megpróbáljuk megvalósítani a posztoszocialista formulát. Hogy a centrum szélsőségségével szembeni ellenállás milyen kellemetlen módon nyilvánulhat meg, az jól látható a közvélemény-kutatásokból. Ha megkérdezik az embereket, hogyan vélekednek az Egyesült Európáról, akkor úgy válaszolnak, ahogy azt tőlük elvárják: Szlovéniának is az Egyesült Európa részévé kell válnia. De ha ezután azt is megtudakolják tőlük, hogy szeretnék-e, ha az Egyesült Európa Szlovéniában is jelen lenne, akkor erre már épp az ellenkezőjével reagálnak, azaz hogy ők onnan senkit és semmit nem hajlandók befogadni, vagy legalábbis nem örülnének, ha a dolgok ebbe az irányba haladnának.

Vajon ki lehet-e békíteni e két ellentétes álláspontot anélkül, hogy kénytelenek lennénk magas falat húzni közéjük? Akár lehet, akár nem, mindenképpen muszáj, hiszen végtére is nem lehet tudni, hogy e fal melyik oldalán állnak majd a látogatók, és melyiken az Európa-állatkert vadállatai.

Potoczki Klára fordítása

Hivatkozott irodalom

- Dennett, Daniel C. (1995): *Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meanings of Life*. New York: Simon & Schuster.
- Dews, Peter (1988): *Logics of Disintegration. Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*. London and New York: Verso.
- Levy, Bernard-Henry (1987): *Éloge des intellectuels*. Paris: Édition Grasset & Fasquelle.
- Lipset, Seymour Martin (é. n.): *Political Man. The Social Base of Politics. An Adaptation*. Bombay: Vakils-Feffer and Simons Private Ltd.
- Liotard, Jean-François (1984): Anima Minima. In *Aktualität des Ästhetischen*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Močnik, Rastko (1995): *Extravagantia II*. Studia Humanitatis. Ljubljana.
- Nietzsche, Friedrich (1986): *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Kertész Imre ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Platón (1984): Gorgiasz. In *Összes művei*, Első kötet. Péterfy Jenő ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Van Creveld, Martin (1991): *The Transformation of War*. New York: The Free Press.